

AHMET KARDAM • Mustafa Suphi

İletişim Yayınları 2939 • Biyografi Dizisi 35

ISBN-13: 978-975-05-2993-1

© 2020 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2020, İstanbul

EDITÖR Tamlı Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Mustafa Suphi, *Sowjet-Russland und Völker der Welt*,
Verlag der Kommunistischen Internationale, Petrograd 1918, s. 31.

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AHMET KARDAM
Karanlıktan Aydınlığa
Mustafa Suphi

AHMET KARDAM 1945'te İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Tarsus Amerikan Koleji'nde tamamladıktan sonra, 1969'da ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Ekonomi Bölümü'nden mezun oldu ve aynı bölümde asistanlık yaptı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesi sonrasında siyasi sığınmacı olarak Hollanda'ya gitti, gıyabında 10 yıla mahkûm oldu. 1974 genel affıyla Türkiye'ye döndü. Çevirmenlik, redaktörlük, yayıncılık ve *Politika* gazetesinde genel yayın yönetmeni yardımcılığı yaptı. 12 Eylül 1980 darbesinin ardından Federal Almanya'ya gitti. Yayıncılık faaliyetlerinden ötürü gıyabında 7,5 yıla mahkûm oldu. Batı Berlin'de yayımlanan *Türkiye Postası* gazetesinde genel yayın yönetmeni ve köşe yazarı olarak çalıştı. Türkiye Komünist Partisi ile onun yerine kurulan Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nde Merkez Komitesi üyeliği yaptı. Türk Ceza Yasası'nın 141. ve 142. maddelerinin kaldırılması mücadelesi çerçevesinde, Kutlu ve Sargın'ın ardından, 1989 yılında, Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi üyesi sıfatıyla Türkiye'ye döndü. Nisan 1991'e kadar tutuklu kaldı. 1993-1998 yılları arasında Veri Araştırma Şirketi'nin Ankara bürosu müdürü ve bilgi işlem merkezi sorumlusu olarak çalıştı. Türkiye'deki siyasi parti seçmenlerinin nitelikleri, kimlikleri ve eğilimlerini konu alan dört siyasi araştırmanın tasarımında, bulgularının değerlendirilmesinde ve raporlaştırılmasında görev yaptı. 1998-2007 arasında BZD Yayınları'nda çevirmen ve yazar olarak çalıştı. Çevirileri ve makaleleri dışında yazdığı kitaplar: *CHP Nedir Ne Değildir* (1976), *Türkiye'de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışları* (Sezgin Tüzün'le birlikte, 1998), *Eğrisi Doğrusu* (Ayşe Bilge Dicleli ile birlikte, 2005), *Mevlâna: Hamdım Piştim Yandım* (2007), *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları* (2011), *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları* (2013).

kardamahmet@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
1915 Öncésinin Mustafa Suphi'si	15
İKİNCİ BÖLÜM	
Müslüman Komünistler'le Kader Birliği	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Doğu Sorunu	85
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Batı'ya Açılan Pencere ve "Tek Ülkede Sosyalizm"	135
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Türkiye Sosyalist Federatif Cumhuriyeti	233
ALTINCI BÖLÜM	
Türkiye'ye Dönüş Hazırlıkları ve Sorunları	271
YEDİNCİ BÖLÜM	
Ölüm Yolculuđu	361
SEKİZİNCİ BÖLÜM	
Suphi'nin Ardından...	383
KAYNAKÇA	397
İSİM DİZİNİ	404

ÖNSÖZ

Bu kitabın yazılış öyküsü 18 yıl öncesine, 2002 yılına kadar uzanır. Türkiye Komünist Partisi ile Türkiye İşçi Partisi'nin ve bu iki partinin birleşmesiyle kurulan Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nin belgelerini toplamak, korumak, kullanıma açmak ve yayımlamak amacıyla kurmuş olduğumuz Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV), o yılın Haziran ayında, Bakû'de Mustafa Suphi'yle birlikte çalışmış, Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş kongresinde Merkez Komitesi üyeliğine seçilmiş Süleyman Nuri'nin anılarını yayımlamıştı.¹ O tarih itibarıyla Türkiye Komünist Partisi'nin Komünist Enternasyonal arşivindeki belgelerini alabilmiş ama henüz incelenebilir hale getirememiştik. O bakımdan, 1920'de Mustafa Suphi'nin kurduğu Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş sürecine ve 28/29 Ocak 1921'de Karadeniz'deki katliamla noktalanın "Türkiye'ye dönüş süreci"ne ilişkin dolaysız tanıklığı içeren bu anılar özellikle önemliydi. Bu sayede Mustafa Suphi'yi ilk kez hayalleriyle, hayal kırıklıklarıyla, yaşadığı sorunlarla, güçlü ve zayıf yönleriyle, kısacası bir insan olarak tanıyabileceğim bazı ipuçlarına dokunabildiğimi hissetmiştim. Ama beni en çok etkileyen, düşündürden ve elinizdeki bu kitabı yazmamla sonuçlanan araştırmalara iten şey Süleyman Nuri'nin, Türkiye'ye dönüş kararın-

1 Süleyman Nuri, 2002.

dan vazgeçmesi konusundaki ısrarlar karşısında Mustafa Suphi'nin söylediğini iddia ettiği şu kısacık cümlesi oldu.²

“Siyasi hava Kafkaslar'da kalmaya müsait değil.”

Mustafa Suphi'nin gerçekten böyle bir söz söyleyip söylemediği, söylediye bile bununla tam olarak neyi kastettiği belli değildi, ama bunun bir önemi de yoktu. Altı sözcükten ibaret bu cümle bana, Mustafa Suphi'nin Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkisi konusunda hiçbir şey bilmediğimizi, hiçbir araştırmacının konunun bu yönünü ele almadığını, TKP yönetimleri açısından ise böyle bir sorunun kendisinin bile bir tabu sayılageldiğini düşündürdü. Oysa bu cümlecik Suphi ile Bolşevik Partisi yönetimi arasındaki ilişkinin sorunlu yönlerinin olabileceğini ima ediyordu. Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkileri araştırılmadıkça, Mustafa Suphi konusunda yapılmış ve yapılacak bütün çalışmaların en iyi ihtimalle eksik, daha büyük ihtimalle yanlış sonuçlara varmaları kaçınılmazdı.

1973'teki “Atılım”la Türkiye'de hızla örgütlenmeye başlayan Türkiye Komünist Partisi yönetici ve üyeleri Mustafa Suphi hakkında ne biliyorlardı? Suphi kimdi, savunduğu politik görüşler nelerdi, Türkiye için nasıl bir devrim öngörüyordu, Türkiye'ye dönüş kararının kısa ve uzun vadeli politik hedefleri nelerdi? Karadeniz katliamı karşısında Bolşevik Partisi ile Komünist Enternasyonal'in içine gömüldükleri derin suskunluğun nedeni neydi? Benim kuşağımın parti yöneticileri de içinde, Türkiye Komünist Partisi yönetimlerinin bu ve benzeri sorulara verebildiği herhangi bir yanıtları yoktu. Yapabildiğimiz, her yılın 28/29 Ocak'ında birtakım basmakalıp tarihsel açıklamalar eşliğindeki “şanlı tarihimiz” edebiyatıyla Suphi'yi ve 15 yoldaşını anmak ve bu vahşi katliamı örgütleyenleri lanetlemekten ibaret kalıyordu. 1992 yılında TÜSTAV'ı kurmuş olmamız bu acınası tarih bilinci yoksunluğumuzu ne kadar affettirir, bilemiyorum.

2002 yılı itibarıyla Mustafa Suphi konulu, üçü Mete Tunçay'a,³ biri de Yavuz Aslan'a⁴ ait dört ciddi çalışma vardı. Ko-

2 Aynı yerde, s. 360.

3 Tunçay, 2000a, Tunçay, 2000b ve Tunçay, 1995.

4 Aslan, 1997.

nuya ilişkin tarihyazımı için vazgeçilmez değerde, büyük emek ürünü bir belge hazinesi oluşturan bu dört çalışmaya, 2004'ten itibaren TÜSTAV'ın Komünist Enternasyonal arşivindeki TKP'ye ait belgeleri yayımlamaya başlamasıyla yenileri eklenmeye başladı. Böylece bir yandan bu belge hazinesi zenginleşirken bir yandan da bu belgelere dayalı değerlendirme ve yorumlar çoğalmaya başladı. Ne var ki bu durum Mustafa Suphi'nin bilinmeyen yönlerini aydınlatmaya yetmiyordu. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi, gün ışığına çıkartılan belge sayısı ne kadar çoğalırsa çoğalsın, bunlar tarihsel bağlamları içine yerleştirilip yorumlanmadıkça kendi başlarına hiçbir şey anlatmıyorlar, bir tarihyazımı oluşturmuyorlardı. İkincisi, Mustafa Suphi hakkındaki yorumlarda, onları gün ışığına çıkartanlar tarafından bile dikkatlice okunup incelenmeyen bu belgelerden yapılan bağlantılarından kopartılmış alıntılar yazarın peşin yargılarının kanıtları olarak kullanılmaya çalışılıyordu.⁵

Başlangıçta, söz konusu belgeler ve Suphi konusunda yapılmış yorumlar üzerinde zaman buldukça sadece kişisel merakımı gidermek amacıyla yaptığım okumaları 2016'dan itibaren sistematik bir çalışma haline getirmeye başladım. O tarih itibarıyla, yaklaşık son 50 yılda gün ışığına çıkartılabilmemiş belgelere dayandırıldığı iddiasıyla veya öyle bir izlenim yaratılarak yapılan yorumlarda çizilen Mustafa Suphi portresinin ana hatları özetle şöyleydi:

1915 öncesinin Mustafa Suphi'si “milliyetçi” ve “Türkçü”ydü ve ölünceye kadar da “Türk Milliyetçisi” olarak kalmıştı.⁶ Hatta, bazı yorumculara göre, “Turancı”ydı.⁷ “Üstelik işçi sınıfı mücadelesine, grevlere ve sosyalizme karşı”ydı.⁸ 1918-1920 arasındaki üç yıllık mücadelesi sırasında “herhangi bir fikri eser bırakmamış”tı, “çoğu *Yeni Dünya*'da yayımlanmış makaleleri de yalnız propagandif nitelikte” yazıyordu.⁹ Bu dönemde

5 Bunun tipik örneklerinden biri için bkz. Cilasun, 2008.

6 Tunçay, 2000a, s. 99/n 167, Tunçay, 2000b, s. 356 ve Tunçay, 2005, s. 36.

7 İlhan, 1987 ve Cilasun, 2008, s. 20.

8 İleri, 2005, s. 94.

9 Tunçay, 2000a, s. 154/n 221.

daha çok Komünist Enternasyonal politikasına tamamen paralel taktik düşünceleriyle, bir hareket adamı sıfatıyla tanınmaktaydı.¹⁰ Mustafa Kemal Suphi'yi Ankara'ya kendi kurduğu resmî Türkiye Komünist Fırkası'na katılmaları ve o parti dışında faaliyet gösterilmemesi koşuluyla davet etmiş ve Mustafa Suphi bu şartı kabul ederek Türkiye'ye dönmüştü.¹¹ Mustafa Suphi Ankara'ya Mustafa Kemal'le işbirliği yapmak üzere geliyordu.¹² Suphi "Ankara'yı ikna etmeyi siyasetinin merkezine koymuştu, hatta öz örgütlenmesini onun icazetine bağlamıştı."¹³ Mustafa Suphi burjuvaziye muhatap almış, Mustafa Kemal'e güvenmişti.¹⁴

Mustafa Suphi hakkında yıllar boyunca gün ışığına çıkarılmış yüzlerce sayfalık belgelere dayalı "tarihyazımı" sadece bu birkaç satırdan ibaret olmakla kalmıyor, bu belgelerin hiçbirinde bu yorumları destekleyecek herhangi bir veri de bulunmuyordu. Bu iddiaların ve çoğunlukla çok sayıda belgenin tam metin basımlarının da yer aldığı bu çalışmalarda, Mustafa Suphi'nin 1915 öncesi Türkçülüğünün herhangi bir analizine, Rusya'daki Müslüman Komünistler'le ilişkilerine, bu ilişkilerin Bolşevik Partisi yönetimiyle kendisi arasındaki ilişkilerde neden olduğu gerginliklere, Bolşevik Partisi yönetiminin Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu Almanya'nın militarist çevreleriyle kurduğu ittifakta Enver Paşa'ya biçilen role, bu rolün Mustafa Suphi ile Bolşevik Partisi arasındaki ilişkiler üzerindeki etkilerine, Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüşünün gerekçelerine ve politik hedeflerine, Bolşevik Partisi ile Komünist Enternasyonal yönetimlerinin Karadeniz katliamı karşısındaki suskunluklarının nedenlerine dair değerlendirmelere rastlamak mümkün olmuyordu. Oysa özellikle *Yeni Dünya* gazetesinde yayımlanan haberlerde ve Mustafa Suphi'nin genellikle politik tutum açıklamaları niteliğindeki makalelerinde, adına layık bir

10 Aynı yerde, s. 102-103.

11 Tunçay, 1991, s. 17.

12 Tunçay, 2000b, s. 356.

13 Cilasun, 2008, s. 84.

14 Akal, 2013, s. 532.

tarihyazımı için araştırılması gereken bütün konuların ipuçları mevcuttu. Bu ipuçlarını görebilmek için o makale ve haberleri sonuna kadar dikkatlice okumak yeterliydi. Benim yaptığım bu oldu. Mustafa Suphi'ye ilişkin her bir belgenin Rusya'daki iç savaşın aşamalarına, Bolşevik Partisi yönetiminin Doğu politikasına ve Batı dünyasına pencere açma çabalarına denk düşen tarihsel bağlamları içine oturtulmasıyla oluşan tabloyu yorumlamaya çalıştım. Bu tabloda, bugüne kadar varlığından hemen hiç haberdar olmadığımız çok sayıda ilginç sahnelere ek olarak, çizilmeye çalışılan "Suphi portresi" konusunda ortaya çıkan gerçekler de özetle şunlar oldu:

Paris'teki öğrencilik yıllarından Sinop'tan kaçıp Rusya'ya gidişine kadar Mustafa Suphi'nin görüşlerinde doğal olarak değişimler olmuş ama savunduğu Türkçülüğün İttihat ve Terakki ideologlarının savunduğu Turancı milliyetçilikle hiçbir zaman herhangi bir ilişkisi olmamıştır. Onun milliyetçiliği Tatar ceditciliğinden etkilenen, Osmanlı topraklarında yaşayan diğer bütün milletlere de eşit haklar tanıyan, federal bir devlet yapısına dayalı "mikro" veya "demokratik" bir milliyetçilikti.

1917 Ekim Devrimi'yle esir yaşamının sona ermesiyle, Cedit hareketinin içinden çıkmış Mollanur Vahidov ve Sultan Galiev'in liderliğindeki Müslüman Komünistler'le kader birliği yapan Mustafa Suphi, Bolşevik Partisi yönetiminin Ekim Devrimi'nin ayakta kalabilmesini sadece Batı Avrupa işçi sınıfının gerçekleştireceği devrimlere bağlayıp Doğu halklarının devrimci potansiyellerine gereken önemi vermemesini, somut bir Doğu politikasına sahip olmayışını eleştiriyordu. Ayrıca, gene Müslüman Komünistler'le birlikte, Bolşevik Partisi yönetimini, Doğu'nun Müslüman halklarına ulusların kaderlerini tayin hakkı konusunda vermiş olduğu sözler tutulmadığı için eleştiriyordu. Doğu sorunu konusunda takındığı bu eleştirel pozisyon onun Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkilerindeki birinci kırılma noktasını oluşturuyordu. İkinci kırılma noktası, Bolşevik Partisi yönetiminin Enver Paşa liderliğindeki İttihatçı şeflerle kurduğu ittifaktı. Üçüncü kırılma noktasını ise, Merkez Komitesi'ne bağlı Kafkas Bürosu'nun TKP içindeki muhalefeti

kışkırtıp cesaretlendirici tutumu oluşturuyordu. Bolşevik Partisi yönetimiyle ilişkilerindeki bu üç kırılma noktasının Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye yönelik politikalarını Bolşevik Partisi yönetiminin politikalarıyla uyumlaştırılmasında sorunlar yaşamasına neden olduğu anlaşılıyor.

Mustafa Suphi'nin Türkiye'ye dönüş kararının amacı, Türkiye Komünist Partisi'nin başlamış olan bağımsızlık mücadelesine aktif katılımını sağlamak ve partiyi bu mücadele içinde örgütleyerek güçlendirmek ve savaş sonrasında kurulacak rejimin biçiminin belirlenmesinde söz sahibi olacak güce ulaştırmaktı. Bu hedefe ancak yasal çalışmayla varılabildi. Mustafa Kemal'e yazılan mektubun amacı Türkiye'ye dönüş ve yasal çalışma konusunda izin istemek değil, kendisini bu konuda haberdar ederek konuya ilişkin tavrını öğrenebilmektir. Bağımsızlık mücadelesini kararlılıkla sürdürdükçe Ankara hükümeti desteklenecek, savaş sonrasında yeni rejim konusu gündeme geldiğinde tepeden inme oligarşik bir yönetim biçimi kurulmasına karşı çıkılacak, bağımsızlık mücadelesine katılmış bütün güçlerin ittifakına ve halkın aktif katılımına dayalı, henüz sosyalist olmayan ama sosyalizme evrilme imkânını barındıran, yerel meclislere (şuralara/sovyetlere) dayalı demokratik bir cumhuriyet için mücadele edilecekti. Mustafa Suphi'ye göre, Türkiye'de burjuva demokratik bir devrim aşaması söz konusu olamazdı, çünkü bunu gerçekleştirecek bir burjuvazi mevcut değildi. Bağımsızlık mücadelesine önderlik eden Kuva-yı Milliye'nin, sürece müdahale edilmeyecek olursa, savaş sonrasında İtilaf Devletleri'yle uzlaşmaya çalışacağı kesindi.

Böyle bir programla yapılacak Türkiye'ye dönüş hamlesinin güvencesi Mustafa Kemal değil, Bolşevik Partisi'nin ve Sovyet Rusya'nın desteği idi. Bolşevik Partisi yönetimiyle yaşanan sorunlara rağmen Mustafa Suphi, Komünist Enternasyonal'in Bolşevik Partisi'ni de bağlayan 1920 Temmuz'undaki ikinci kongresinin kararlarına ve Bolşevik Partisi yönetiminin ne olursa olsun Türkiye Komünist Partisi'ni Kuva-yı Milliye karşısında yalnız bırakmayacağına güveniyordu. Ne var ki, Türkiye'ye dönüş sürecinin yaşandığı Ekim-Aralık 1920 döne-

mi aynı zamanda, Batı proletaryasından beklenen Dünya Devrimi'nden umudun kesildiği, Bolşevik Partisi yönetiminin öncelikle İngiltere ile kuracağı ticari ve diplomatik ilişkiler üzerinden iç savaşın yarattığı ekonomik ve sosyal yıkımın yaralarını sarma politikasını hayata geçirmeyi bir ölüm kalım meselesi haline getirdiği dönem olur. Bu çakışma nedeniyle Türkiye'ye dönmekte olan Mustafa Suphi ve yoldaşları yalnız bıraktıkları gibi Karadeniz katliamı karşısında tam bir suskunluğa gömülen Bolşevik Partisi yönetimi ve Sovyet Devleti, hiçbir gerekçeyle mazur gösterilemeyecek bu tutumu haklı çıkarabilmek için Mustafa Suphi'yi "maceracılık"la suçlar ve Komünist Enternasyonal yönetimi de Türkiye Komünist Partisi'nin 1920 Eylül'ündeki kuruluş kongresini geçersiz sayar. Böylece, Mustafa Suphi "zamansız ve hazırlıksız, dolayısıyla yanlış bir Türkiye'ye dönüş macerasının acı ama kaçınılmaz kurbanı" haline getirilerek tarihten ve Türkiyeli komünistlerin belleğinden silinmeye çalışılır. Bu karalama ve karartma çabasının etkilerinin günümüze kadar uzandığı görülüyor.

Dileğim, Mustafa Suphi üzerindeki karanlığın dağıtılmasına katkı amacıyla yaptığım bu çalışmanın, konuyu daha derinlemesine inceleyecek, benim vardığım sonuçları zenginleştirip eksikliklerimi tamamlayacak ve, eğer varsa, yanlışlarımı düzeltecek ve Türkiye Komünist Partisi'nin daha sonraki yıllarına ilişkin tarih yazımına girişecek araştırmacılar için bir başlangıç noktası oluşturabilmesidir.

* * *

Elinizdeki bu çalışmayı yapabildiysem, bunu öncelikle Türkiye Komünist Partisi arşivlerini toplayan ve sistematik olarak günümüz Türkçesiyle yayımlayan TÜSTAV'a, paha biçilmez emeklerini bu konuya adayanlara borçluyum.

En büyük teşekkürüm, dört yıllık çalışmam boyunca incelediğim her belgeye ilişkin değerlendirmelerimi kimi zaman saatler boyu dinleyip benimle tartışan, fikirsel katkı ve müdahaleleriyle beni cesaretlendiren değerli dostum ve yoldaşım *Nabi Yağcı*'ya.

Yalçın Murgul'a kitabın ilk taslağını okuyarak yaptığı değerlendirmeler, eleştiriler ve yararlanmamı sağladığı arşiv belgeleri ve kaynaklar için...

Erden Akbulut'a ve Emel Akal'a yararlanmamı sağladıkları arşiv belgeleri ve kaynak önerileri için...

Bülent Erdem ve Hamit Erdem'e yararlanmamı sağladıkları kaynaklar için...

Larisa ve Osman Aray'a Rusça arşiv belgelerinden yaptıkları çeviriler için...

Dr. Oktay Özel'e, Tarih Vakfı'nın Ankara Tartışmaları'nın birinde çalışmamın ön bulgularını aralarında akademisyenlerin de yer aldığı bir izleyici kitlesine sunma imkânı vererek kendimi sınamamı sağladığı için...

Ufuk Saka'ya yaptığım dil ve yazım hatalarını düzeltme gibi can sıkıcı bir işi üstlenmekle verdiği destek için...

teşekkür ediyorum. Bütün bu değerli katkılara rağmen çalışmamın hâlâ içerebileceği bütün eksiklik ve hataların sorumluluğu sadece bana aittir.

AHMET KARDAM
Foça, Mayıs 2020

1915 Öncésinin Mustafa Suphi'si

Bundan hemen on sene evvel bizler: hükümetçi veya köylü sosyalistler, minimalist milletçiler, federalistler ... devrimci açılımlara zemin ve yol arıyorduk.

– M. Suphi (1920)

Mustafa Suphi'nin Uralsk esir kampına gönderildiği tarih olan 1915 öncesindeki görüşlerinin ve politik tercihlerinin incelenmesi sadece ilginçliği bakımından değil, özellikle Rusya'daki Müslüman Komünistler'le (Sultan Galiyev'le) yaptığı kader birliğinin nedenlerinin anlaşılması bakımından da önemlidir.

Y. N. Rozaliyev, 1965 Ocak ayında yayımlanan “Mustafa Suphi” başlıklı makalesinde,¹ Suphi'nin Fransa'daki öğrenicilik yıllarından itibaren sosyalizmi benimsediğini, İkinci Enternasyonal'in Uluslararası Sosyalist Bürosu ile ilişki kurduğunu, ünlü Fransız sosyalist politikacısı Jean Jaurès'yle sık sık görüşüğünü ileri sürüyordu. Bunun kanıtı olarak Mustafa Suphi'nin 1919 Mart'ında toplanan Komünist Enternasyonal'in kuruluş kongresinde yaptığı konuşmada, özellikle kendisini kast ederek sarf ettiği, “Jaurès'nin dostları O'nun başlattığı davadan, yürüdüğü yoldan dönmemişlerdir,” cümlesini aktarıyor-

1 Rozaliyev, 1965.

du. Oysa Mete Tunçay, 1960'lı yılların sonlarında, M. Suphi'nin 1911'den sonra yayımlanmış, sosyalist olmak bir yana, "Türkçü/Milliyetçi" olduğunu gösteren yazılarını gün ışığına çıkarttı. Artık kesinlikle biliyoruz ki, Suphi 1915 öncesinde sosyalist değildi, ama kimi araştırmacıların iddia ettikleri gibi² sosyalizme karşı da değildi. 2 Mayıs 1912 tarihli *Hak* gazetesinde yayımlanan "Sosyalizm Cereyanları" başlıklı makalesinde sosyalizme ilişkin olarak o tarihteki görüşlerini ifade etmektedir. O tarihte İngiltere'de patlak vermiş yaygın grevler ("siyah grevler") konusunda, sadece İngiltere'de değil, yeni ve eski kıtaların her tarafında, çalışanlar ile sermayedarlar arasındaki ilişkilerde yaşanan gerginlikten hareketle, özetle ve mealen şöyle diyordu:³

Son yüzyıllardaki gelişmelerin sonucu olan büyük sanayiden, sermaye ve emek arasındaki ilişkilerden, iş-bırakmalar, siyah grevler ortaya çıktıysa, bu ne yazık ki ezelden beri devam eden ihtiyaç ve yoksulluğun ve sefaletin farklı bir görünümünden başka bir şey değildir. (...) Büyük ve müthiş sanayi tesisleri ve buralarda çalışan sanatkâr orduları günümüz toplumuna başka bir mekaniklik kazandırdı. (...) Ve bu mekaniklikten istifade edenler kadar mağduru olanlar da vardır. Bu nedenle, bir toplumsal sorun hâsıl olmuş ve mevcuttur. Ancak bununla, kısa bir süre sonra tam anlamıyla sosyalist bir hükümetin kurulacağına hükmetmek doğru bir şey olmaz. Sosyal ortamda şekillenen toplumsal sorunlar sosyalizm kadar sosyoloji tarafından da takip ve tetkik olunmaktadır. (...) Esasen "grev" sosyalizmin olduğu kadar sosyal iktisadın da meşru konusudur. İşte bu bakımdan, (...) toplum şeklini her ne biçimde olursa olsun değiştirme ve gelecekteki şeklini ancak onu yıktıktan sonra tayin etme iddiasında olan sosyalizm gibi hayali bir toplumsal sisteme taraftar olmaktan ise mevcut ve varlığı kabul edilen "toplumsal kötülükler"in tedavi çaresini aramak akla

2 Örneğin Rasih Nuri Ileri, M. Suphi'nin yazılarından hareketle, onun 1915 öncesinde "işçi sınıfı mücadelesine, grevlere ve sosyalizme karşı olduğu" sonucuna varmaktadır (Ileri, 2005, s. 94).

3 Tunçay, 2000b, s. 258-260.

daha yatkındır. (...) Sosyalizm toplumun huzurunu bozmaya yol açan bir hareket olduğu gerekçesiyle sadece hükümetçe incelenip derinlemesine araştırılması gereken bir konu olmayıp, aslında etrafıyla ve çareleriyle düşünülmesi gereken “toplumsal kötülükler”le ilgili önemli bir meseledir. Sosyalizme “Manchester Mektebi”nin sadık savunucuları gibi düşmanca bir tutum takınmak, buhranı bir kat daha şiddetlendirir. Mevcut iktisadi meseleleri toplumsal bakış açısından ele almamak, o meselelere kötülük etmektir. Gümümüzün toplumsal kötülükleri şekil değiştirmekle beraber eski devirlerdeki özlerini muhafaza ediyorlar. “İnsanlığın sefaleti”nin mümkün olduğu kadar hakiki ve fiili hal çareleri nelerdir? Kişilerin bireysellik ve toplumsallığı ne haldedir? Bunlardan hangisi tedaviye muhtaçtır? Toplumunu oluşturan zümreleri ayrı ayrı tetkik etmek ve ihtiyaca göre deva buldukça uygulamak “toplumsal kötülükleri” bertaraf etmenin tek çaresidir. İşte bu ihtiyacı tayin edecek olan “sosyoloji” ve “sosyal iktisat”tır.

Kısacası Suphi, o tarihte işçi hareketlerinin ve taraftarı olmadığı sosyalist düşüncelerin kapitalizmin yarattığı toplumsal sorunların ürünü olduğunu kabul etmekte, bunları polisiye önlemlerle bastırmaya çalışmanın toplumsal sorunların hal çaresi olamayacağını, çarenin o sorunları sosyolojinin yöntemleriyle tespit edip sosyal iktisadın araçlarıyla çözmek gerektiğini savunmaktaydı.

Suphi'nin 1915 öncesinde sosyalist olmadığını kanıtlayan belgelerle eş zamanlı olarak, onun 1914'te Sinop'tan Sivastopol'e (Rusya) kaçarken kafasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin “beynelmilel farmasonluğu”na karşı, bir “Türk ve İslâm farmasonluğu oluşturma” niyetinde olduğunu, ayrıca, aynı yıl, muhtemelen tutuklanıp Sinop'a sürgün edilmezden kısa bir süre önce, “Türklüğün İstikametleri” başlıklı bir makalesi bulunduğu ve “Meşrutiyet döneminde kurulmuş ilk açık milliyetçi (Türkçü) Fırka” olan⁴ Milli Meşrutiyet Fırkası'nın yayın organı *İfham* gazetesinin sorumlu yazı işleri müdürlüğünü yaptığını

4 Tunaya, 1988, s. 351.

nı kanıtlayan yayınlar da yapıldı. Mustafa Suphi'nin o dönemde Marksist/sosyalist olmadığını ispat etmeye odaklanan araştırmacıların, onun "Türkçülüğü"nü keşfeder keşfetmez bu kadarıyla yetinip bu "Türkçülüğün" nasıl bir şey olduğuyla, Ziya Gökalp ve benzerlerinin "Türkçülüğü"nden bir farklılık gösterip göstermediğiyle, Marksist değil ama farklı bir sosyalizm, örneğin bir tür "köylü sosyalizmi" veya "halkçı sosyalizm" anlayışına sahip olup olmadığıyla ilgilenmeye hiç gerek duymadıkları anlaşılıyor. Oysa Suphi, Türkiye'ye dönüş girişiminden beş ay kadar önce, *Yeni Dünya* gazetesinin 8 Temmuz 1920 tarihli sayısındaki "Tarihi Vazife" başlıklı yazısında, 1915 öncesinde savunduğu "Türkçülüğün/Milliyetçiliğin" niteliğini şöyle açıklıyordu:⁵

Bundan hemen on sene evvel bizler; hükümetçi veya köylü sosyalistler, minimalist (asgari) milletçiler, federalistler, hülâsa Türk gençliğinin mutasallıf (şarlatan), şoven İttihat ve Terakki siyasetine karşı ayaklanan kısmı, bir taraftan memleketi ve rençper halkı felâketten felâkete sürükleyecek muharebelerle nihayet vermeye çalışırken, diğer taraftan Anadolu'ya hayat verecek medeni, inkılâbi inkişafı (devrimci açılımlara) zemin ve yol arıyorduk. Bu inkişaf, bizim fikrimizce, dahilde Makedonyalıların, Arnavutların, Arapların, Kürtlerin, Ermenilerin vb. medeniyet, muhtariyet ve hatta istiklâllerine istidatları derecesinde (yetenekleri ölçüsünde) yol vererek hür milletlerin hür ittihadı halinde "milli tesanüt"ler ("milli dayanışma") vücut bulacaksa, hariçten de Alman ve İngiliz emperyalizminden ziyade beynelmilel amele hareketine istinad ile (dayanarak) kuvvet alabilecekti.

5 Mustafa Suphi, 2004d, s. 74. Mete Tunçay *Mustafa Suphi ve Yoldaşları* adlı kitapta M. Suphi'nin burada alıntıladığımız "Tarihi Vazife" başlıklı makalesinin yanı sıra Komintern'in İkinci Kongresi'nden beklentilerini ("İkinci Kongre") ve Türkiye'ye dönüş arifesinde TKP'nin Ankara hükümeti konusundaki görüşlerini ve partinin asgari programını açıkladığı ("Büyük Millet Meclisi hükümeti ve Komünist Fırkası") yazılarının tümünü bir kaleimde, herhangi bir fikir içermeyen, "yalnız propagandif nitelikte" makaleler olarak niteleyebilmektedir. (Tunçay, 2000a, s. 154/n 221).

Sadece bu satırlar bile Mustafa Suphi'nin "Türkçülüğünün/ Milliyetçiliğinin" İttihat ve Terakki'nin "Turancı Türkçülüğü"nden farklı olduğunu görmek, bu anlayışın kökenlerini ve "sosyalist/komünist Suphi"nin politik tercihleri üzerindeki etkilerinin olup olmadığını araştırmak gerektiği sonucuna varmak için yeterlidir.

Tatar Cedidciliği ve Suphi'nin minimalist Türkçülüğü

Bir belgeye göre 1882, bir başka belgeye göre ise 1879 yılında Giresun'da doğan Mustafa Suphi,⁶ babası Ali Rıza Bey'in görevi nedeniyle 1886'da önce Kudüs'e, ardından 1893'te Şam'a gitmesi nedeniyle ilk eğitimini oralarda tamamlıyor. Orta eğitimini ise gene babasının tayin olduğu Erzurum'da tamamlayıp 1900'de pekiyi dereceyle mezun oluyor. Aynı yıl İstanbul'da Hukuk Mektebi'ne kaydını yaptırıyor. Bir yandan üniversite eğitimini yaparken bir yandan da Bâbiâli Evrak Odası'nda çalışıyor. Mayıs 1906'da Hukuk Mektebi'nden pekiyi dereceyle mezun oluyor. Kısa bir süreliğine babasının mutasarrıfı olduğu Hakkâri'de kalıyor. 1907'de devletteki görevinden istifa edip üniversite eğitimine devam etmek üzere Paris'e gidiyor.⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ordu içindeki taraftarlarının, Abdülhamid'i "Hürriyeti İlân" etmek ve Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koymak zorunda bıraktıran "II. Meşrutiyet Devrimi" gerçekleştiğinde Mustafa Suphi Paris'te öğrencidir. Adı "Meş-

6 Mustafa Suphi'nin doğum tarihi konusunun hâlâ kesinliğe kavuşturulmadığı anlaşılıyor. Şubat 1901'de Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nde memuriyete başlarken doldurulan hâl tercümesine göre doğum tarihi 4 Ağustos 1882'dir (Birinci, 2018, s. 211). İstanbul'da 1907 yılında yapılan kayıt yenilenmesi sırasında M. Suphi'nin kendi ifadesine göre ise, Makriköy (Bakırköy) Nüfus Memurluğu kayıtlarına geçen doğum tarihi 1879'dur. 1911'de M. Suphi'nin nüfus kütüğüne ilişkin bir itirazı incelemek üzere yapılan araştırma sonucunda, eğitim aşamaları dikkate alınarak, doğru doğum tarihinin bu ikincisi olduğu sonucuna varılmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi, 19/29 – bu belgeden yararlanabilmeyi Sayın Yalçın Murgul'a borçluyum).

7 Birinci, 2018, s. 212-217.

rutiyet” ve “Hürriyet”le bütünleşmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti 1911 yılına kadar Abdülhamid rejiminin muhalifi bütün kesimleri içinde barındıran büyük bir koalisyondur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, hem II. Meşrutiyet döneminin, hem mütareke döneminin ve hem de daha sonrasının (diyelim 1960’a kadar) tüm siyasi parti ve akımlarını doğuran ana kaynağı, Osmanlı’nın son on yılının ve Cumhuriyet Türkiye’sinin siyaset evreninin Büyük Patlaması’dır (*Big Bang*). Bu cemiyet, Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında öyle büyük bir prestije sahiptir ki, “Hürriyet Kahramanı, Devletin Ruhü, Mukaddes Cemiyeti” sayılır. “İttihatçı olmak bir vatan borcu, karşı çıkmak ihanet olarak” görülür.⁸ Mustafa Suphi de, daha 1908 Devrimi öncesinde, yandaşı olduğu İttihat ve Terakki’ye üye olur.⁹

Suphi, Haziran 1910’da Siyasal Bilgiler Mektebi’nden (L’Ecole Libre des Sciences Politiques) mezun olur ve aynı yıl İstanbul’a döner. Bitirme tezi “Türkiye’de İtibari Zirâi Teşkilatı’nın Durumu ve Geleceği” başlığını taşımaktadır. Suphi’nin, Osmanlı İmparatorluğu’nda tarımın Avrupa sermayesinin kontrolüne girmesine karşı çıktığı bu tezindeki görüşlerini Paul Dumont, şöyle özetler:¹⁰

Türk ekonomisi için tarımın sahip olduğu öneme ve köylülük dâhilinde şahsi teşebbüsün teşvik edilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktaydı. (...) Bir yandan da Avrupa sermayesinin Türkiye’deki kırsal bölgelere sızmasını eleştiriyordu. Suphi açısından Osmanlı İmparatorluğu’nda tarım sahasının yabancı güçlerin kontrolüne girmesi acilen karşı çıkılması gereken bir meseleydi. Tarım kredilerinin öncelikli amacı da köylülerin toparlanmasını sağlayıp rekabet edebilecek çiftlikler kurmalarını mümkün kılmaktı.

Mustafa Suphi İstanbul’a döndüğünde İttihat ve Terakki’nin siyaset alanı üzerindeki tekeli artık kırılmıştır. Meclis içinde

8 Tunaya, 1988, s. 24.

9 O tarihte kendisi de Paris’te olan Şefik Hüsnü, Mustafa Suphi’yi İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önce yandaşı ve daha sonra ise üyesi olmaya teşvik edenin kendisi olduğunu iddia eder (Aziz, 2009, s. 28 ve 31).

10 Dumont, 1977.

ve dışında başka partiler kurulmaya ve Cemiyet'in içinde farklı siyasi eğilimler derinleşmeye başlamıştır. Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nu soyut bir "Osmanlı" kimliği etrafında bir arada tutmanın imkânsızlığı da iyice fark edilir hale gelmektedir. 1911 yılının sonbaharı, hem Osmanlı'nın hem de İttihat ve Terakki'nin kaderi bakımından önemli gelişmelere sahne olur. 28 Eylül 1911 günü İtalya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek Trablusgarb'a saldırır. Savaşın başladığı koşullarda, Ekim 1911 başında, İttihat ve Terakki'nin 4. Kongresi Selânik'te toplanır. Bu kongre, Cemiyet'in, Osmanlı'nın çok çalkantılı bir dönemde yapılan ve ilk kez hararetli tartışmalara sahne olan kongresidir. Bir yandan İttihat ve Terakki kontrolündeki kabineye muhalefet yükselmektedir. Diğer yandan Trablusgarb savaşında durum parlak değildir. Ayrıca kendi içinde de hizip çatışmaları vardır. Arap, Arnavut, Balkanlı, Ermeni, Rum mebuslar gruplaşmakta, çoğunluk muhalefet cephesinde yer almaktadır. İttihat ve Terakki'den istifalar artan şekilde devam etmektedir.

Mustafa Suphi bu kongrenin delegeleri arasındadır.¹¹ Onun bu kongrede nasıl bir tutum takındığına ilişkin herhangi bir bilgi, bildiğim kadarıyla, yoktur. Bununla birlikte, bu kongreden hemen sonra, 1911 yılı sonlarında veya en geç Ocak 1912'deki "sopalı seçimler"den sonra, İttihat ve Terakki'den koparak, Kasım 1911 sonunda yayın hayatına başlayan *Türk Yurdu* dergisiyle ve dört ay sonra, Mart 1912'de kurulan *Türk Ocağı* çevresiyle yakınlaştığını biliyoruz. Suphi'nin bu çevre içinde yer alan Yusuf Akçura, Ahmet Ağayef, Sadri Maksudi gibi Rusya'daki Müslüman Tatarlar arasında doğmuş Cedit (yenilenme) hareketinden gelen aydınlarla ilişkiye geçmeden önce, muhtemelen Kasım 1911 yazında, Durkheimcı bir sosyolog olarak bilinen Célestin Bouglé'in *İlm-i İctimaî Nedir?* adlı yapıtının kendisi tarafından yapılan çevirisine, "İfade 1911" başlığıyla yazdığı önsöze kısaca göz atmakta yarar var.

Suphi, Bouglé'in bu yapıtını çevirmekteki amacının, Fransa'nın Saint Paul gibi küçücük bir Ortaçağ kasabasının, toplumsal sorunlarını kavramakta sosyoloji biliminin yöntem-

11 Akal, 2007, s. 138-39, 163/n 4.

lerinin nasıl kullanıldığını göstererek, aynı yöntemlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda hızla derinleşmekte olan "ulusal sorunlar"ın tespitinde ve çözüm yollarının bulunmasında da kullanılabilmesine işaret etmek olduğunu belirtir. Söylediği özetle ve mealen şudur:¹²

Osmanlı İmparatorluğu gibi bu kadar geniş bir ülkede yaşayan Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut, Türk, Ermeni, Kürt, Arap, vb. gibi toplulukları ihmal edilmişlikten ve bin türlü dertten kurtarıp mevcut asra uygun bir hayata kavuşturmak basit bir mesele değildir. Bir Türk meselesi, bir Arap meselesi, bir Ermeni meselesi var mı, yok mu diye tartışmak anlamsızdır. Bu topluluklar vardır ve onların kolektif koşullarının ve topluluk olarak ihtiyaçlarının incelenmesi gerekir. Bu toplulukların yaşadığı yerlerde kullanacakları yolların bile nasıl açılacağı onların genel etnografik ve toplumsal koşullarına göre belirlenmelidir. Bouglé'in küçük bir yerleşim yerini nasıl analiz ettiğini gösteren bu eseri ni işte bu noktaların anlaşılması, toplumsal sorunların nasıl ele alınması gerektiğinin anlaşılması için tercüme ettim.

1911 sonlarında İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmeye başlayan Suphi'nin "Türk sorunu" başta olmak üzere çok uluslu imparatorluğun kapsadığı tüm ulusların sorunlarına olan bu ilgisinin *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocağı çevresindeki, özellikle Tatar Cedidciliğinden (yenilenmeciliğinden) gelen aydınlarla yakınlaşmasının temelini oluşturduğu anlaşılıyor.

İttihat ve Terakki 1911 yılından itibaren, başlangıçtaki resmî "Osmanlılık" ideolojisini ve politikasını terk edip milliyetçiliğe/Türkçülüğe kaymaya başlar. Bu ideolojinin ve politikaların "pışırıldığı" mutfak, 1912 yılıyla birlikte, bu dergi ve dernek olur. Bağrında değişik eğilimleri barındıran bu Türkçülerin hepsinin şu noktalarda fikir birliği içinde oldukları anlaşılıyor: İmparatorluk tebaası içinde yer alan Hıristiyan milletler arasında, özellikle Balkanlar'da, ayrılıkçı bir milliyetçilik hızla yükselirken Türkler, "Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat" sürdürmektedirler. Türkler, önce Osmanlı İmparatorlu-

12 Mustafa Suphi, 1974, s. 2-4.

ğu'nda millî bir bilince sahip olmalıydılar. İmparatorluğun içindeki Hıristiyan topluluklarını “millet” yapan ne varsa, bunların Türklere de kazandırılması gerekmektedir. Türkler, kökü geçmişte olan ama geleceğe doğru yürürken yitirdikleri kültürlerini ve dillerini bulmalıydılar.

Fakat bu ortak noktanın ötesinde görüş farklılıkları da vardı. Bunlardan biri ve egemen olanı, 1910-1918 sürecinde biçimlenen, İttihat ve Terakki tarafından benimsenen Ziya Gökalp milliyetçiliği ve Türkçülüğüydü. Buna göre, anayurdu “Turan” olan Türkçülük, elden çıkması mukadder olan Rumeli ve Arap vilayetlerinin kopmasıyla “Türklerin anayurduna” doğru, Hazar ötelere kadar uzanacaktı. Turan böyle doğacaktı.¹³ Esas mesele, çok uluslu Osmanlı topraklarında, özellikle Balkanlar'da yükselen milliyetçiliğe tepki olarak “devleti kurtarmak”, “kurtarılacak devletle bir Türk milleti yaratarak”; baskı, asimilasyon ve toplum mühendisliği yoluyla, Türk unsurunun Osmanlı topraklarında yaşayan diğer milliyetler üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamak, ardından konfederal bir Turan imparatorluğuna uzanmaktı. Genellikle, “Milliyetçilik/Türkçülük” konusu ele alınırken *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocağı çevresinde geliştirilen tek ideolojinin ve politik hattın Ziya Gökalp'le özdeşleşen bu anlayış olduğu varsayılır ki, doğru değildir. Bunun dışında bir de Tatar Cedidciliğinden mülhem, Mustafa Suphi'nin deyimiyile “Minimalist Milliyetçilik/Türkçülük”, ya da Yusuf Akçura'nın deyimiyile, “Demokratik Milliyetçilik”¹⁴ vardı. Ne var ki, fikir ve siyaset dünyasına Ziya Gökalp'inki gibi damga vurmadığı için bu ikinci tür Türkçülük genellikle (ve bu arada Suphi konusunu araştıranlarca da) fark edilmemiş, edildiyse bile görmezden gelinmiştir.

Burada bir parantez açıp Mustafa Suphi'nin hem 1915 öncesinde hem de sonrasındaki görüşlerini ve politik tercihlerini derinden etkilemiş olan Tatar Cedidciliği üzerinde kısaca durmaya çalışalım.¹⁵

13 Tunaya, 2000, s. 279, 285, 386-387.

14 Georjeon, 1999, s. 173-174.

15 Tatar Cedidciliği üzerine daha ayrıntılı bir okuma için şu iki yapıta bakılabilir: Rorlich, 2000 ve Devletşin, 1981.

1552'de Rus ordularının istila ve tahribatına uğrayan ve 300 yıl boyunca maruz kaldıkları asimilasyon politikalarına rağmen kimliklerini korumayı başaran Müslüman Kazan (Volga/İdil) Tatarları arasında, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında bir reform (yenilenme) hareketi başlar. Bu reform hareketinin ayırt edici özelliği Batı hayranlığının ve öykünmeciliğinin ürünü olmayıp ulemanın bağrından çıkan bir hareket olması, medreselerin dışında değil, içinde gelişmesiydi.¹⁶

Bu reformcu din adamları, İslâm'ın dogmalardan kurtarılması gerektiğini savunuyorlardı. Bunun için İslâm baştaki saflığına geri dönmeliydi. Kelâm ve ayetin gözü kapalı uygulanması doğru değildi. İctihat kapısı sadece din âlimlerine değil, her Müslümana açık olmalıydı. Kur'an'ın kendisi ve hadisler de yaratıcı yorumlara açık olmalıydı. Medreseler yenilenmeli, skolastik felsefe üzerine yazılmış kitaplardan temizlenmeliydi. İslâm'a körü körüne bağlılık yanlıştı; dinî kitaplar Tatarcaya tercüme edilmeliydi.

İslâm'ın içinden başlayan bu reform hareketinin Tatar toplumu dönüştürücü önemli sonuçları oldu. Reformcu Müslüman aydınların bu fikirleri etrafında Kazan ve Orenburg medreselerinde modern bilimler İslâmiyet'le kaynaştırılarak öğretiliyor ve İslâm uygarlığının aydınlanma çağındaki "bir nevi darülfünun" görevini yürüten ve dönemin bütün bilimlerinin öğretildiği o büyük medrese geleneği canlandırılmaya çalışılıyordu. İslâm'ın sadece bir din olarak değil, dinî temel üzerinde ruhani olanla dünyevi olanı birleştiren bir kültür haline gelmesinde bu yenilenme hareketi önemli bir rol oynuyordu. Eğitim laikleşiyordu. Dinî dogmaların tartışmaya açılmasıyla kadının İslâm'daki yerinin ne olup olmadığı, tesettür ve çarşaf konusu ve buna bağlı olarak evlilik kurumu ve kadın haklarıyla ilgili konular tartışılır hale geliyordu. Dinî eserlerin Tatarcaya çevrilmesi Tatar edebî dilini geliştiriyordu. İslâmî bir kimlikten yi-

16 Reform hareketinin temellerini atan belli başlı Müslüman aydınlar: Abdün-nasır Kursavî (1776-1813), Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Kayyum Nasırî (1825-1902), Rızaeddin bin Fahreddin (1858-1936), Musa Carullah Bigi (1875-1949). (Rorlich, 2000, s. 107-140.)

ne İslâmî ama aynı zamanda milli bir Tatar kimliği öne çıkmaya başlıyordu. Bütün bunların toplam sonucu olarak “gelenek” ile “laiklik” arasında makul bir ortak yaşam (sembiyoz) oluşuyor, Tatar toplumunun kendine özgü seküler karakteri biçimleniyordu.¹⁷

1905 devrimiyle birlikte aktif politikaya giren Tatar aydınları, bu Cedid (yenilenme) dalgası içinde yetişmişlerdi, onun ürünüydüler. Benningsen ve Quelquejay, 1905 devrimi sırasındaki Tatar toplumunun profilini şöyle resmederler:¹⁸

Orenburg, Kazan, Astragan gibi büyük Tatar merkezlerinde, ulusal dilde gazeteler ve dergiler yayınlanmaktadır. Yeni bir Tatar edebiyatı ve Tatar tiyatrosu doğmakta, yeni bir laik okul geleneksel arkaik din okulları olan “Medrese” ve “Mekteplerin” yerine geçmektedir. Edebiyat ve eleştiri alanında genç yazarlar göze çarpmaktadır. Tatar kadını okula, topluma ve tiyatroya girebilmiştir. Kadının kurtuluşu büyük bir devrimci rol oynamıştır. Bu dönemde tüm toplumsal ve siyasal çalışmalar Tatar ulusal uyanışı sloganı çevresinde yürütülüyordu.

Tatarların Cedidci aydınları ve politikacıları ile II. Meşrutiyet (1908-1918) ve sonrası Osmanlı aydınları ve politikacıları arasındaki temel farklılık çarpıcıdır. Bu farklılık birincilerin kurtarılabilecek bir devletleri olmamasından, ikincilerin ise temel meselesinin “devleti kurtarmak” olmasından kaynaklanıyordu.

Müslüman Tatar aydınları “millet-i hâkime” değillerdi. Birkaç yüzyıldır Hıristiyan Rus boyunduruğu altında ezilmiş ve halen de ezilmekte olan, devlet yönetmek diye bir sorunu bulunmayan bir azınlıktılar. Sorunları Rus asimilasyonuna karşı direnmek, kimliklerini ve dinlerini korumak, toplumsal, kültürel ve ekonomik olarak gelişmelerinin önündeki engelleri kaldırmaktı. Onları Ruslarla eşit haklı bir konuma gelebilme mücadelesiydi.

Osmanlı aydınları da Müslümandı ama onlar “millet-i hâkime” durumundaydılar. Çok uluslu bir imparatorluğun bö-

17 Rorlich, 2000, s. 141.

18 Benningsen ve Quelquejay, 2005, s. 241-242.